

Makaleler

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN AVRUPA'YLA FİNANSAL ENTEGRASYONU: 1800-1914

Adem ANBAR *

ÖZET

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve finansal açıdan Avrupa'yla entegrasyon sürecinin hızla gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Avrupa ülkeleriyle olan dış ticaretin artması, Osmanlı'nın finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla Avrupa finans piyasalarına başvurması, Avrupalı girişimcilerin İmparatorluk içindeki doğrudan yatırımlarının artması, Osmanlı İmparatorluğu'nun finansal açıdan Avrupa'yla entegrasyon sürecini hızlandırmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bankacılığın ve sermaye piyasalarının gelişmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, finansal entegrasyon, dış borçlanma, bankacılık, sermaye piyasaları.

Abstract

The nineteenth century was a period of greater integration of the Ottoman Empire into the European economy and financial system. The increasing of foreign trade volume with European countries, the resorting to European financial markets for external borrowing

* Yrd. Doç. Dr, Uludağ Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, Görükle Kampusu, 16059 Bursa, Tel: 0224 2941159, Faks: 0224 2941003,
E-Posta: adem_anbar@yahoo.com, aadem@uludag.edu.tr.

and the increasing of direct foreign investments of European capital in the Ottoman Empire were accelerated the financial integration process of Ottoman Empire with European, and caused the developing of modern banking and capital markets in Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Empire, financial integration, external borrowing, banking, capital markets.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ekonomisiyle bütünleşme süreci 16. yüzyılda başlamış ve Avrupa'yla yapılan ticaret geliştikçe kapalı Osmanlı ekonomisi çözülmeye başlamıştır. Özellikle 1838 yılında İngiltere ve hemen sonrasında diğer Avrupa ülkeleri ile imzalanan ticaret anlaşmaları, 19. yüzyılda dış ticaretin hızla artmasına yol açmıştır. Bu ticaret anlaşmaları, bir yandan Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini hızlandırırken bir yandan da dış ticaret açıklarını artırmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kronik hale gelen bütçe açıklarının önemli nedenlerinden biri de dış ticaret açıklarıdır. Bütçe açıklarının artması ise finansman ihtiyacını şiddetlendirmiştir. İlk olarak, iç borçlanma yöntemlerine başvuran Osmanlı İmparatorluğu, iç borçlanmanın fon ihtiyacını karşılamada yetersiz kalması nedeniyle, Avrupa piyasalarından dış borçlanma yoluna gitmek zorunda kalmıştır. İlk dış borcunu 1854 yılında alan Osmanlı İmparatorluğu, 1854-1914 yılları toplam 41 kez dış borçlanma yoluna başvurmuştur. Dış ticaretin finansmanı ihtiyacının ortaya çıkması ve borçlanma ihtiyacının artması, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı bankaların kurulmasını ve Avrupa'daki büyük bankaların şubeler açmasını hızlandırmıştır. Sanayi devriminin gerçekleştirilmesi, dış ticaret ve sömürgecilik yoluyla sağlanan servet birikiminin sanayi sektörüne kredi olarak aktarılması batı ülkelerinde bankacılığın gelişmesine yol açmış iken, Osmanlı İmparatorluğu'nda hazinenin borç para gereksinimini karşılamak bankaların kurulmasının temel nedeni olmuştur. Zaman içerisinde iç ve dış borçları artan ve bu borçların faiz ve anapara ödemelerini gerçekleştirmede güçlük çeken Osmanlı İmparatorluğu, 1875 yılında moratoryum ilan etmek zorunda kalmış ve 1881 yılında ise borç ödemelerinin düzenli bir şekilde yapılmasını sağlamak amacıyla alacak-

lilar tarafından Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki doğrudan yabancı sermaye yatırımları da artmaya başlamıştır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1854 ile 1881 yılları arasında, 19 yabancı anonim şirket kurulmuş iken, bu sayı 1882 ile 1914 yılları arasında 193'e çıkmıştır (Kıray, 1993: 175). Anonim şirket sayısının artması, bu şirketlerinin hisse senedi ve tahvillerinin işlem gördüğü sermaye piyasalarının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Böylece, öncelikle mal piyasalarını ve daha sonra da finansal piyasalarını Avrupalılara açan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ekonomisi ve finansal piyasalarıyla entegrasyon süreci hızlanmıştır. Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla olan finansal entegrasyonu ve söz konusu entegrasyon sürecinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yarattığı etkiler incelenmiştir.

1. 19. Yüzyılda Osmanlı'da Sosyal ve Ekonomik Yapı

Osmanlı toplumu, belirgin bir şekilde, yönetici sınıf ve reaya olmak üzere iki sınıftan oluşmaktaydı. Göçebe topluluklarından, köylülerden, zanaatkârlardan ve tüccarlardan oluşan reaya üretim yapıyor ve hükümdara vergi ödüyordu. Yönetici sınıf ise padişahın verdiği özel bir beratla herhangi bir devlet hizmetine tayin edilen ve böylece belirli vergi yükümlülüklerinden muafiyetle ehl-i berat olan kesimdi. Yönetici sınıf da meslek yaşamı temelinde, seyfiye, ilmiye ve kalemiye olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. Seyfiye (kılıç ehli), yönetici kadronun asker kanadını; ilmiye (ilim ehli), şeriatın savunucusu olan hukuk uzmanlarını, kadıları, müderrisleri ve diğer din adamlarını; kalemiye (kalem ehli) ise, devletin bürokratik işlemlerini yürüten ve ilk iki grubun işlev ve eğitiminin bazı yönlerini bir araya getiren sınıfı oluşturmaktaydı (Aslan vd., 289).

Osmanlı ekonomisi ve maliyesi, esas olarak, devletin toprak mülkiyetini elinde tutması ve başlıca zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi kontrol etmesi olgusuna dayalıydı (İnalçık, 2000: 86). Osmanlı'da en önemli ve gerekli ekonomik faaliyet tarımdı. Diğer bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik fazlası tarımsaldı. Ekonomik fazla, resmi olarak devlete ait olan toprakları kullanım

hakkına sahip, az çok kendine yeten, geçimlik tarım yapan köylüler tarafından yaratılıyordu. Bu fazlaya bir ayan-bürokratlar (mültezimler) hiyerarşisince toplanan vergiler aracılığıyla el konuyor ve toplam vergi gelirlerinin önemli bir bölümü İstanbul'daki merkezi idareye aktarılıyordu. Mültezimler el koydukları üretimi Osmanlı tüccarlara satıyor, bu tüccarlar da bu ürünleri ihracat için Avrupalı tüccarlara devrediyorlardı. Bu ürünün bir kısmı da devlete satılıyordu (Kıray, 1993: 193). Hazinesinin veya merkezi idarenin gelirlerinin %90'ı aşağı yukarı eşit paylara sahip üç tür vergiden sağlanıyordu. Bunlar; aşar ve ağnam resmi, emlak vergisi, gümrük resimleri ve dolaylı vergilerdir. Geri kalan miktar, gayrimüslim uyruklulardan alınan cizye ile Mısır, Boğdan, Eflak ve Sırbistan'dan alınan vergilerden oluşuyordu. Gelirlerin yaklaşık üçte birini oluşturan aşar, aynı olarak ödeniyordu ve alışılmış vergi tahsilat yöntemi ise iltizamdı¹. Osmanlı İmparatorluğu, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda açıklanan program doğrultusunda, dolaylı vergi tahsilatı (iltizam) yerine doğrudan tahsilat denemeleri yapmış, fakat vasıflı personel eksikliği yüzünden bu denemeler hazine gelirlerinde önemli bir azalmaya yol açmıştır. Bu nedenle, iltizam sistemine geri dönmek zorunda kalınmıştır (Autheman, 2002: 16).

Doğu ile Avrupa arasındaki ticaret yollarının değişmesi, Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde sanayileşmenin başlaması ve merkantilizm, Osmanlı'nın sınırlarını genişletmesinin artık mümkün olmaması, güçlü bir yerel sınıfın oluşması, devletin vergi gelirlerinin azalması, askeri harcamaların artması, Osmanlı'nın başta tarım ürünleri olmak üzere hammadde ihraç edip mamul mal ithal eder duruma gelmesi gibi 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan içsel ve dışsal gelişmeler, imparatorluğun toplumsal ve ekonomik yapısını büyük ölçüde sarsmış, merkezi idarenin üretim, idare ve vergi toplama üzerindeki kontrolü azalmıştır. Loncalar, ticaret ruhsatları, sabit fiyatlar vb. araçlar aracılığıyla katı kurallara dayalı Osmanlı ekonomisi, pazar için üretimle birlikte, sistemi bütünüyle sarsan bir bunalıma girmiştir. Merkezi bürokrasi açısından 19. yüzyıl bir reform ve yeni dünya ekonomisine uyum sağlama dönemi olmuştur.

¹ Vergi toplam şekli. Vergilerin tahsil yetkisinin, açık artırma ile belirlenen belirli bir bedel karşılığında, mültezim denilen üçüncü kişilere verilmesidir.

2. Osmanlı'da Batılılaşma Hareketleri ve Reformlar

19. yüzyılın başlarında merkezi bürokrasi, kendisinin ve imparatorluğun varlığını sürdürebilmesi için, imparatorlukla Avrupa arasındaki ilişkilerin daha eşit bir temelde yürümesini sağlayacak radikal reformlara gerek olduğunu kavramış, bu amaçla "batılılaşma" yönünde bazı reformlara girişilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılılaşma hareketlerinin Tanzimat Fermanı'nın (Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 1839) ilan edilmesi ile ivme kazandığı kabul edilir. Ancak Osmanlı Devleti'nde batılılaşma hareketlerinin başlangıcı Tanzimat'ın ilanından daha öncelere gitmektedir. Fakat Yeniçeri Ocağı'nın engellemeleri nedeniyle bu çabalar çoğu zaman sonuç vermemiştir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketleri için ciddî adımlar atılabilmektedir (Pamuk, 2006: 23).

Yapılan batılılaşma hareketleri ve reformlar dört grupta toplanabilir: Askeri reformlar, merkezi idareye yönelik reformlar, taşraya yönelik reformlar ve vergi reformu (Kıray, 1993: 73-79). Askeri reformlar kapsamında, düzenli ordunun geleneksel bir unsuru olan yeniçeriler lağvedilmiş ve devlete bağlı yeni bir merkezi ordu oluşturulmuştur. Yeni askeri okullar açılmış, orduyu yeniden düzenlemek, asker ve subayları eğitmek, sınır bölgelerinin haritalarını çıkarmak ve levazım fabrikalarını modernleştirmek için yabancı asker ve danışmanlar çağırılmıştır. Merkezi idareye yönelik reformlar kapsamında, merkezi yönetim, işlevlerine göre daireler ve bakanlıklar biçiminde yeniden örgütlenmiştir. Zaman içinde pek çok yasama organı oluşturulmasına ve kaldırılmasına karşın, bunlardan en önemli reformları yürüten Tanzimat Meclisi olmuştur. Taşraya yönelik reformun hedefi vergi tahsilatını arttırmak ve merkezi iktidarı pekiştirmektir. 1808 yılında ayanlar² Sultan arasında bir ittifak sağlayan ve "Sened-i İttifak" olarak adlandırılan bir sözleşme imzalanmıştır (Aslan vd., 290). Bu sözleşmeyle ayanlar, sultana bağlılığını onaylıyor, sultana ait gelirlere el koymaksızın Osmanlı vergi sistemini tüm imparatorlukta uygulamaya ve reformların uygulanmasına muhalefet

² Bir şehrin, kasabanın veya topluluğun ileri gelen kişilerine ayan denilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda; kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahiler, mültezimler, eminler, sancakbeyleri, kadılar, müderrisler, müftüler gibi zümreler ayan ve eşrafi oluşturmaktadır (Tabakoğlu, 1985: 223).

edenlere karşı merkezi yönetimi desteklemeye söz veriyordu. Bunun karşılığında sultan da, ayanın yerel önderler olarak hak ve ayrıcalıklarını onaylıyor ve vergilerin adil olacağına söz veriyordu. Taşraya yönelik diğer bir önemli reform da toprak reformudur. Geniş arazi mülkiyetine yönelik eğilimi tersine döndürüp küçük toprak mülkiyeti sistemini oluşturmak isteyen devlet, 19. yüzyıl ve özellikle de 1830'lar boyunca, büyük arazilere el koymuş ve bunları köylüler arasında yeniden bölüştürmüştür. Vergi yükünü köylülerin sırtından kent ve taşradaki zenginlere kaydırmak, vakıflara ve özerk mülklere tanınmış tüm muafiyetleri kaldırmak ve vergileri mültezimler yerine maaşlı tahsildarlar aracılığıyla toplamak amacıyla yapılan vergi reformları ise kısmen başarılı olabilmıştır. 1839'da çıkarılan bir فرمانla, aşar vergisi, hayvan vergisi ve gayri Müslimlerden alınan cizye dışında geleneksel ve olağandışı vergilerin tümü kaldırılmış, ticaret ve sanayiiyle uğraşan kişilerden alınmak üzere yeni bir kazanç vergisi konulmuştur. Fakat devlet, bütçe açıklarının baskısı nedeniyle zaman içerisinde yeni vergiler koymak ve bazı vergi oranlarını arttırmak zorunda kalmıştır. Örneğin, 1845'te damga vergisi, 1858'de mülk vergisi konulmuştur. Vergilerin maaşlı tahsildarlar tarafından doğrudan toplanması amacı tam gerçekleştirilememiş ve taşradaki vergilerin önemli bir kısmı mültezimler tarafından toplanmaya devam edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, mali ve para politikasına yönelik de önemli reformlar yapmıştır. 1844 yılında, paranın değerini korumak amacıyla, Batılı ülkelerin önerileri doğrultusunda, Tashih-i Sikke ya da Tashih-i Ayar olarak adlandırılan bir para reformu yapılmıştır. Bu reformla; altın ve gümüşe dayalı yeni bir para sistemi (çift metal sistemi) getirilmiş ve ondalık sistem benimsenerek lira ve kuruş esasına geçilmiştir (Öner, 2001: 306). 18 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı'nın finans tarihi açısından önemi ise, içerisinde bir banka kurulmasına ilişkin ifadelerin yer almasıdır³ (Active Araştırma Merkezi, 2001: 1).

³ Islahat Fermanı'nın maliyeye ilişkin hükümleri arasında, 24. ve 25. maddelerde; "Devlet-i Aliyyemin tashih-i usul-ı sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misil-lü şeyler yapılp Memalik-i Mahrusa-i Şahanemin menba-ı servet-i maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tayiniyle [...] teshilat-ı sahihanın icra olunması ve bunun için maarif ve ulum ve sermaye-i Avrupa'dan istifadeye bakılması esbabının biletraf mütalaasıyla peyderpey icraya konulması [...]" ifadesi yer almıştır (Autheman, 2002: 19).

Reformlar, ekonomik fazlanın denetimini yeniden merkezileştirme ve imparatorluğun Avrupa'yla ilişkilerini daha eşit koşullarda sürdürmesini sağlayacak yeni bir siyasal ve ekonomik mekanizma oluşturma çabasını yansıtmaktadır. Ancak, batılılaşma hareketlerinde ve reformlarda, batıların güçlenmesini sağlayan fikir ve yöntemlerin özümsemesi yerine ordunun geliştirilmesine önem ve öncelik verilmiştir.

3. 19. Yüzyılda Osmanlı'da Dış Ticaret

Doğu ile batı arasında transit geçiş noktası olan Osmanlı İmparatorluğu, alternatif ticaret yollarının gelişmesiyle, 16. yüzyıldan itibaren bu üstünlüğünü kaybetmeye başlamış ve transit ticaretten sağladığı gelirler azalmıştır (Kasaba, 1988: 18). Dünya ekonomisindeki 1650-1730 durgunluğunun ardından, Osmanlı'nın Avrupa'yla olan ticareti artmaya başlamıştır. 1730 -1780 yılları arasında %1,5 artan ticaret hacmi, 1830'lu yıllardan sonra büyük bir sıçrama göstermiş ve Avrupa'yla ticaretin yıllık büyüme oranı %5'i geçmiştir (Kıray, 1993: 66). 1830-1914 yılları arasında, dış ticaret hacmi 10 kattan fazla artan (Pamuk, 2005: 112) Osmanlı İmparatorluğu'nda, I. Dünya Savaşı öncesinde toplam üretiminin %10'ndan fazlası ihraç edilmekteydi (Pamuk, 1997: 169). 19. yüzyılda, buharlı gemilerin yaygınlaşması ve demiryolu ağlarının⁴ genişlemesi de Osmanlı'nın dış ticaretinin artmasını sağlamıştır. Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki dış ticaretin artmasının diğer bir nedeni de Amerika'dan Avrupa'ya getirilen altın ve gümüşün, para birimlerinde önemli değer kayıplarına yol açması ve satın alma gücünü destekleyerek talebi arttırması nedeniyle fiyatların yükselmesine yol açmış olmasıdır. Avrupa'da fiyatların yükselmesi ise, daha ucuz durumda olan Osmanlı mallarına talebi arttırmıştır (Özcan, 245). Tablo 1'de, 1840-1907 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinin yıllık büyüme hızları görülmektedir (Kıray, 1993: 66).

⁴ Anadolu'da ilk demiryolu, 1856 yılında yapımına başlanan ve 1866 yılında tamamlanan İzmir-Aydın demiryoludur. Bu demiryolunun yapımını İngilizler üstlenmiştir (Belin, 1999: 492).

Tablo 1: Osmanlı Dış Ticaretinin Yıllık Ortalama Büyüme Oranları

Yıllar	Cari Fiyatlarla		1880 Fiyatlarıyla	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1840-53	%5,3	%5,5	%5,3	%6,4
1957-73	%5	%4,9	%6,2	%5,2
1879-98	%1,1	%0,6	%2,7	%2,5
1898-1907	%4,3	%6	%3,4	%4,2

1820'lerden 1870'lerin sonuna kadarki dönemde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ve özellikle Anadolu'nun dış ticaretindeki payı giderek artmıştır. Buna karşılık, Fransa, 18. yüzyıldaki konumunu bir daha elde edememiş, buna karşın, 1880'lerden itibaren Almanya'nın dış ticaretteki payı artmaya başlamıştır. Ancak, İngiltere, I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı ithalatı ve ihracatında en büyük payı elinde tutmayı başarmıştır (Pamuk, 1997: 171).

Osman İmparatorluğu'nun ithalatı; pamuklu, yünlü ve ipekli dokumalar, askeri malzeme ve donanım, kalay, demir ve çelik ile şeker, çay ve kahve gibi tarım ürünlerinden, diğer bir ifadeyle ağırlıklı olarak Avrupa'nın mamul mallarından oluşuyordu. Ağırlıklı ihracat malları ise; pamuk, yün, ham ipek, tiftik yünü, hububat, tütün, üzüm, incir, meşe palamudu, meyan kökü, afyon ve bazı madenler gibi, tarım ürünleri ve hammaddelerdi. Tablo 2'de, 1830-1852 yılları arasında belirli dönemlerdeki dış ticaret hacmi ve dış ticaret açığı görülmektedir (Açba, 199: 34).

Tablo 2: Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Ticaret Açıkları

Dönem	İthalat (Milyon Sterlin)	İhracat (Milyon Sterlin)	Dış açık
1830-32	4,9	3,8	1,1
1840-42	5,7	5,2	0,2
1850-52	9,5	8,8	0,7
Toplam	20,1	17,8	2,3

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret açığı vermesinin temelinde, Osmanlı'da hakim olan zihniyet yatmaktadır. Osmanlı'da;

ödemeler dengesi, sanayi üretiminin korunması ya da emek yoğun ürünlerin tarım ürünleriyle değişimi yoluyla emeğin korunması gibi bir ekonomik kaygı olmaksızın, pazarda mal bolluğu sağlamak açısından ithalat yararlı olarak görülüyordu. Bu zihniyet çerçevesinde, Osmanlı, ticaret imtiyazlarını, yani kapitülasyonları, İmparatorluk için yararlı saymış ve imparatorluğun çıkarına olduğu gerekçesiyle bu tür imtiyazları merkantilist Avrupa ülkelerine rahatça tanımıştır (İnalçık, 2000: 88). Kapitülasyonlar, ürettikleri malları satmak için pazar arayan Avrupa ülkeleri için yeterli olmamış ve ticaretin serbestleştirilmesini, gümrük tariflerinin indirilmesini ve tüccarlarına her türlü malı alıp satma olanağının verilmesini istemişlerdir. 1838 ve 1839 yıllarında İngiltere ve Fransa ile yapılan ve sonraki yıllarda⁵ diğer Avrupa ülkelerini de kapsayan ticaret anlaşmaları ile Avrupalı ülkeler isteklerine ulaşmışlardır. Böylece Osmanlı, kapitalist ülkelerin "ortak pazarına" dahil olmuştur (Kazgan, 1995: 70). Ticaret anlaşmaları, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar yürürlükte kalmıştır.

1838 yılında İngiltere ile Balta Limanı Ticaret Anlaşması ve ardından diğer Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarıyla gümrük vergilerinin indirilmesi, yabancı tüccarların, onların adamlarının ve ortaklarının Osmanlı ülkesi içinde serbestçe dolaşip istedikleri malı alıp satmaları izninin verilmesi, Osmanlı dış ve iç ticaretini kısa zamanda görülmemiş bir şekilde geliştirmiştir⁶. Ayrıca buharlı

⁵ 1839 yılında; Hansa şehirleriyle (Lubbeck, Bremen, Hamburg), Sardunya ve Avusturya ile ticaret anlaşmaları imzalanmıştır. 1840 yılında; İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika Zolverin Hükümleri (Prusya, Bavyera, Saksonya, Wuntenburg, Baden, Hasen Elektörlüğü ve Grand dükalığı, Thuringen, Nassau Birliği, Serbest Frankfurt Şehri) ile 1941 yılında, Danimarka ile ve 1843 yılında Portekiz ile aynı şartları kapsayan anlaşmalar yapılmıştır. Son olarak, 1846 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ticaret anlaşması imzalanmıştır. Böylece 1838'de İngiltere ile başlayan anlaşmalar zinciri tamamlanmıştır (Açba, 1995: 27).

⁶ Balta Limanı Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin dış ticarete uyguladığı tekeller düzeni (yed-i vahit) kaldırılmış ve gümrük vergileri yeniden düzenlenmiştir. 1838 öncesinde Osmanlı Devleti, hem ithalat hem de ihracat üzerinden %3 oranında gümrük vergisi ile yerli ve yabancı tüccarlardan, mallarını imparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşımaları durumunda %8 oranında iç gümrük vergisi alıyordu. Balta Limanı Anlaşması ile ihracata uygulanan vergi oranı %12 ve ithalattan alınan vergi oranı ise %5 olarak saptanmıştır. Ayrıca yerli tüccarlar, iç gümrük vergisini ödemeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılmıştır (Pamuk, 1997: 165).

gemilerin kullanılmasıyla navlunların ucuzlaması ve böylece daha çok çeşit malın dış ticarete konu olması Osmanlı azınlıklarına yeni iş sahaları açmış ve mevcut iş sahalarının da gelişmesine sebep olmuştur (Kazgan, 1995: 92). Bu ticaret anlaşmalarının, Avrupalı tüccarları, Osmanlı tüccarlarına karşı ayrıcalıklı konuma getirmesiyle, yabancı tüccarlar zamanla yerli tüccarların yerini almıştır (Kıray, 1993: 74).

İthal fazlasının doğurduğu tediye açığı, kısa zamanda büyük boyutlara varmış ve içerdeki bütün altın ve gümüş ve hatta bakır akçeler, bu tediye açığını kapatmak üzere dış ülkelere gitmiştir. Para kıtlığı ise ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemeye ve hatta devlet mekanizmasını işlemez hale getirmeye başlamıştır (Kazgan, 1995: 73). Galatalı bankerler ve tüccarlar, dış ticaretin finansmanında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Fakat, uzun zamandır batıdaki itibarları sayesinde kredili alışveriş yapma olanağı bulan Galata bankerleri ve tüccarları da kredibilitelerini yitirmeye başlayınca, Osmanlı, para darlığını gidermek için iç borçlanmaya (kaime ihracı) ve ardından dış borçlanmaya gitmek zorunda kalmıştır.

19. yüzyılda, dış ticaretteki artış, üretimdeki artıştan daha büyüktür. Diğer bir deyişle, 19. yüzyıl boyunca ekonomi gitgide daha çok ticarileşir ve dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşirken, toplam üretimde önemli bir artış sağlanamamıştır (Kıray: 1993: 69). İç üretim hacminin tüketim hacminden çok geri kalması sonucu dış ülkelerden borçlanma kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Fakat, dış ticaret hacminin artması, bankacılığın ve sermaye piyasalarının gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır (Kazgan, 1995: 92). Ticari yolla azınlıkların zenginleşmesi finans piyasasına fon akışını da güçlendirmiş ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Galata'da bir borsa kurulması (1866) noktasına gelinmiştir.

4. Osmanlı'da Bankacılık ve Bankacılığın Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat dönemine kadar bankacılığın gelişmemesinin en önemli nedenleri, faizin İslam dinince yasaklanmış olması ve Türklerin özellikle askerlik, yöneticilik ve tarım gibi işlerle uğraşmaları, buna karşın ticaret, sarraflık, bankacılık

gibi işleri gayrimüslimlere bırakmış olmalarıdır (Takan, 2001: 4; Al, 1998: 1). 19. yüzyıldan itibaren dünya ekonomilerinin etkisi altına giren Osmanlı ekonomisi, dışa açık bir ekonomi haline dönüşmeye başlamıştır. Özellikle 1938'de imzalanan Ticaret Anlaşması ile bu dışa açılmanın hukuki zemini oluşturulmuştur. Genel anlamda, yabancıların serbestçe ticaret yapabilmelerine imkan hazırlanmış, yabancı sermaye yatırımları başlamıştır. Avrupa sanayilerinin hammadde ihtiyaçlarını karşılama ve mamul mallarına pazar yaratma amacıyla yapılan bu girişimler sonucunda Osmanlı İmparatorluğu ilk kez modern bankacılık faaliyetleri ile tanışmıştır (Al, 1998: 1). Modern bankacılık gelişene kadar, imparatorluğun tüm banka ve borç verme işlemleri Galata bankerleri (sarraflar) aracılığıyla yürütülmüştür (Belin, 1999: 490). Galata bankerleri; hazineye borç vermek, kambiyo işlemleri yapmak, senet iskonto etmek, vergilerin iltizamını almak, devlet adamlarına ait malların gelir yönetimini yapmak gibi işlerle uğraşmışlardır. Fakat, sarraf veya Galata bankerlerinin faaliyetleri, modern anlamda bankacılık olarak nitelendirilemez (Akgüç, 1987: 8).

Osmanlı Devleti'nde ilk banka kurma girişimi İngilizler tarafından 1836 yılında dile getirilmiştir. Yabancıların banka kurma teklif ve girişimleri yanında, Osmanlı Hükümeti de devletin parasal ihtiyaçları çerçevesinde bir devlet bankası kurma isteğine sahipti (Bayraktar, 2002: 76). Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk banka, Bank-ı Dersaadet-İstanbul Bankası (Banque De Constantinople) adı altında 1847 yılında kurulmuştur. Osmanlı Hükümeti'nin ön ayak olması ile J. Alleon ve T.H. Baltazi isimli iki Galata bankerleri tarafından kurulan bu bankanın amacı, Osmanlı lirasının İngiliz paundu karşısındaki değerini sabit tutarak (1 sterlin = 110 kuruş) ticareti ve finansal faaliyetleri kolaylaştırmaktı (Frangakis-Syrett, 1997: 267). Paranın değerini korumada tam başarılı olamayan ve kaime spekülasyonuna bulaşan İstanbul Bankası, 1852 yılında tasfiye edilmiştir.

İstanbul Bankası daha kapanmadan birbiri ardına yeni banka kurma teklifleri gelmeye başlamıştır. Bunun ön önemli nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlanma ihtiyacı ve yüksek faiz oranlarıdır. Ayrıca, Avrupa ülkeleri, özellikle İngiltere ve Fransa, gerek dış ticaret ve gerekse Osmanlı Hükümeti'ne verilecek dış borçlar bakı-

mından, kendileri tarafından güdümlü bankaların kurulmasının faydalı olacağını düşünmekteydiler (Kazgan, 1995: 181).

Milli bir banka kurma düşüncesiyle, 1856 yılında, 500.000 İngiliz lirası sermaye ile Ottoman Bank kurulmuştur. Bu bankanın yerini, mevcut İngiliz ortakları ile şirkete yeni katılan Fransızlar ve Osmanlı makamları tarafından imzalanan bir sözleşmeyle kurulan ve 1 Haziran 1863 tarihinde faaliyetine başlayan Bank-ı Osmani-Şahane almıştır. İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası'na Fransız sermayesi eklenerek kurulan bu yeni Osmanlı Bankası'na, Osmanlı Devleti'nin borçlanmasına aracılık etme ve banknot basma ayrıcalığı verilmiştir. Genel olarak, Osmanlı Bankası; merkez bankası rolü üstlenmek, para sistemini düzene sokarak mali kargaşaya son vermek ve borçlanma maliyetini düşürmek amacıyla kurulmuştur (Eldem, 1997: 16). Osmanlı Bankası'nın faaliyete geçmesinin Avrupa'yı ilgilendiren yanı ise Osmanlı tahvilleri sahiplerinin alacaklarını onlar adına içeride tahsil edip dışarıya transfer etmek ve Osmanlı Devleti'ni uluslararası para piyasalarıyla bütünleştirerek düzenli sermaye ve mal akışını sağlamaktı (Bayraktar, 2002: 85).

1856 ve 1875 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne borç vermek ve faiz geliri elde etmek amacıyla yabancı sermayeli 11 banka kurulmuştur. 1875-1922 yılları arasında ise yabancı sermayeli 7 banka kurulmuştur, ayrıca 18 yabancı banka da şube açmıştır. İlk ulusal banka olan Ziraat Bankası'nın 1888 tarihinde kurulmasına kadar, Osmanlı İmparatorluğu bünyesi altında sadece yabancı bankalar faaliyet göstermiştir. Yabancı sermaye ile kurulmuş ya da şube açmış olan bankalar, Hazineye borç vermişler, Osmanlı Devleti'nin kendi ülkeleri ile olan ilişkilerini arttırmaya çaba sarf etmişler, ulaşım ve madencilik sektörlerinde yatırıma yönelmişler ya da yatırıma yönelecek sermayedarlara aracılık etmişlerdir (Karabıyık, 2001: 11).

Batı ülkelerinde, sanayi devriminin gerçekleştirilmesi, dış ticaret ve sömürgecilik yoluyla sağlanan servet birikiminin sanayi sektörüne kredi olarak aktarılması bankacılığın gelişmesine yol açmış iken, Osmanlı Devleti'nde, bankaların kurulmasındaki asıl neden, hazinenin borç para gereksinimini karşılamak olmuştur (Akgüç, 1987: 9; Frangakis-Syrett, 1997: 275). 19. yüzyıl ortalarından iti-

baren, Avrupa ülkelerinin sanayi ürünlerine pazar bulmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne borç vererek, ticaret ve bankacılık alanlarında yatırımlara girilerek başlattıkları çabalar, para ve sermaye piyasalarının gelişmesine olanak hazırlamıştır (Urgancı, 1982: 94).

5. Osmanlı'da Dış Borçlanma

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan ekonomik ve mali bunalım, 17. ve 18. yüzyıllarda daha da derinleşmiştir. İmparatorluk 18. yüzyıla, merkezi yönetimin vergi gelirleri üzerindeki denetiminin giderek azalmasına yol açan tahsil yöntemleri, çözülen tımar sistemi ve adem-i merkezîyetçi yapıyla girmiştir. Nüfus artışı, daralmaya başlayan sınırlar, askeri teknoloji-deki gelişmelerin izlenememesi, gelişen ticari yolların dışında kalınması nedeniyle transit mal geçişlerinden sağlanan vergi gelirlerinin azalması, Osmanlı İmparatorluğu'nu bu dönemde büyük bir mali bunalıma sürüklemiştir. Bu dönemdeki mali bunalımın yarattığı ekonomik, siyasal, askeri ve sosyal faktörler, dış borçlanmaya giden yolun temel taşlarından biri olmuştur (Yılmaz, 2002: 188).

Savaş gelirlerinin azalıp askeri harcamaların artması, askeri ve idari reformlar, vergi tahsilatındaki yaşanan sorunlar nedeniyle devletin vergi gelirlerinin azalması, kapitülasyonlar, 1838 yılında İngiltere ile imzalanan ve giderek diğer Batı Avrupa ülkelerinin de kapsayan ticaret anlaşmaları nedeniyle gümrük gelirlerinin azalması, tüketim yapısının değişerek lüks tüketim malı ithalatının artması ve dış ticaret açıkları, bütçe açıklarına neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, bütçe açıklarını kapatmak, diğer bir ifadeyle, finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla, öncelikle, tağşiş⁷, Galata bankerlerinden ve sarraflardan borç para alma ve kaime⁸ ihracı gibi iç borçlanma yöntemlerine başvurmuştur. Fakat, iç borçlanmayla sağlanan finansman, yapısal sorunların devam etmesi nedeniyle artan bütçe

⁷ Tağşiş, hazinenin gelirlerini artırmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun en sık kullandığı ve en eski iç borçlanma yöntemi olarak ifade edilebilir. Tağşiş, madeni paranın ihtiva ettiği değerli madeni, daha az değerli madenlerle karıştırarak paranın değerinin azaltılmasıdır.

⁸ Faiz taşıyan kağıt para. İlk kaime ihracı, 1840 yılında yapılmıştır.

açıklarını kapatmada yeterli olmamıştır. 1850 yılında, bütçe açığı 1 milyon sterline⁹ yaklaşmıştır.

Mali sorunlara çözüm olarak, Avrupalı sermayedarlar ve Avrupa devletlerinin temsilcileri, dış borçlanmaya gidilmesi konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yapmaya başlamışlardır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması, Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine yararlar sağlayacaktı. Örneğin, tahvillerin Avrupa'nın belli başlı finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler komisyon geliri elde edecekler, bu tahvilleri satın alan yatırımcılar ise faiz geliri sağlayacaktı. Ayrıca, alınan borçların bir bölümü çeşitli sanayi malları ve özellikle askeri araç ve gereç ithalinde kullanacağı için Avrupa sanayiine ek talep de yaratılmış olacaktı (Pamuk, 1997: 187).

1854 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda 15 milyon sterlinlik bir iç borç, para arzındaki şişkinlik ve fiyat artışı, açık veren bir dış ticaret dengesi ve büyük bir bütçe açığı söz konusuydu (Kıray, 1995: 27). Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlanmaya gitmekten başka çaresi kalmamıştı. Kırım Savaşı (1853-1856) ise Osmanlı maliyesine nihai darbeyi indirmiştir. Savaşın maliyeti 11 milyon sterline ulaşınca, Osmanlı İmparatorluğu ilk dış borç sözleşmesini 1854'te imzalamıştır. Fakat, Osmanlı'nın dış borçlanması kolay olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, dış borç bulabilmek için müttefik Fransız ve İngiliz hükümetlerinin politik aracılığına ihtiyaç duymuş ve bazı tavizler vermek zorunda kalmıştır. 1854 yılında İngiliz banka ve bankerleri ile yapılan bu ilk dış borç sözleşmesinin koşullarından biri Osmanlı Devleti'nin cizyeyi kaldırması ve Hıristiyanlara ve yabancılara güç kazandıracak hukuk ve mahkeme sisteminin yerleştirilmesidir (Kazgan, 1995: 128). Ayrıca, tutarı 5 milyon sterlin ve faiz oranı %6 olan bu ilk dış borç için Mısır vergisi karşılık olarak gösterilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk borçtan elde ettiği yaklaşık 3 milyon sterlin, Kırım Savaşı'nın giderlerine yetmeyince, 1855 yılında, %4 faiz oranı üzerinden 3 milyon sterlin tutarında ikinci borç alınmıştır (Kiyotaki, 2005: 2). İkinci borç, sadece Kırım

⁹ 1 İngiliz Sterlin = 1,10 Osmanlı Altın Lirası = 110 Osmanlı Kuruşu.

Savaşı masraflarına harcanması kaydıyla verilmiştir. İlk borçlanmada olduğu gibi 1855 borçlanmasında da paraların nerelere harcadığını kontrol etmek amacıyla, yabancı ve Osmanlı bürokratlarından oluşan bir komisyon kurulmuştur (Bayraktar, 2002: 74). Görüldüğü gibi, 1854 ve 1855 yıllarında İngiliz ve Fransız halklarından alınan paralar, silah ve askeri mühimmat karşılığında tekrar bu ülkelere geri gitmiştir (Kazgan, 1995: 130).

1854 ve 1855 borçlarının ardından, Osmanlı İmparatorluğu, dış piyasalardan borçlanmaya devam etmiştir. 1854-1874 döneminde 15 dış borç sözleşmesine imza atan Osmanlı İmparatorluğu, 220 milyon sterlin borçlanarak, yalnızca 116 milyon sterlin elde etmiştir. 1860'ların başında dış borç ödemelerinin getirdiği yükümlülükler toplam devlet harcamalarının %10'unu oluştururken, 1874 yılına gelindiğinde, bu oran %57'ye yükselmiştir (Kıray, 1993: 12). Alınan borçlarla ülkenin kaynaklarını değerlendirmek ve gelişmesini sağlayabilecek yatırımlara yönelmek yerine bütçe açıkları kapatılmaya ve daha önce alınan borçların faiz ve anaparalarının ödenmesine çalışılmıştır. İç ve dış borç yükünün artmasına karşılık, bütçe fazlası yaratılamaması ve sosyo-ekonomik sistemin yatırım ve üretim artışı sağlayamaması nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu, borçlarının faiz ve anaparalarını ödeyemez bir noktaya gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, 1875'te bir kararname yayınlayarak, 5 yıl süreyle münzam borçların yarısının nakit, diğer yarısının da %15 faizli senetlerle ödeneceğini ilan etmiş, 1876 Nisan ayında ise tüm borç anapara ve faizlerinin ödemesini durdurmuştur (Yılmaz, 2002: 195). Diğer bir deyişle, Devlet iflasını bildirmiştir. Devletin iflasını ilan etmesinin ardından Batılı sermaye çevreleriyle Osmanlı yöneticileri arasında 1881 yılında "Muharrem Kararnâmesi" imzalanmıştır. Bu anlaşma ile borçlarda indirim yapılmış, ödeme şartları yeniden düzenlenmiş ve Düyun-u Umumiye'nin kurulmasına karar verilmiştir. Düyunu Umumiye İdaresi 1881 yılında kurulmuş ve böylece Osmanlı Devleti'nin Batı ülkelerine olan borçlarının ödenmesi amacıyla imparatorluğun gelirlerinin önemli bir bölümünün yönetimi ve toplanması bütünüyle bu kuruma devredilmiştir. Bu kuruluş İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Avusturya ve Galata bankerlerinin alacaklarını temsilen 7 üyeden oluşmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu, 1876 yılında moratoryum ilan ettikten ve 1881 yılında Osmanlı maliyesini denetim altına alan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasından sonra da borçlanmaya devam etmiştir. 1882 ile 1914 arasında, öncekilerden daha iyi koşullarda¹⁰ 26 dış borç sözleşmesi daha yapılmış ve böylece toplam dış borç sözleşmesi sayısı 41'e ulaşmıştır (Yılmaz, 2002: 196; Kıray, 1993: 35). I. Dünya Savaşı'na kadar batılı ülkelerden alınan yeni borçların yaklaşık iki katı anapara ve faiz ödemeleri olarak batı ülkelerine geri ödenmiştir. 1914 yılına gelindiğinde, dış borçların toplam tutarı yaklaşık 140 milyon sterlin, diğer bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayri safi yurtiçi hasılasının %60'ı düzeyindeydi. Bu toplam dış borçların %50'sinden fazlası Fransız yatırımcıların ve %20'sinden fazlası Alman yatırımcıların elinde iken, İngilizlerin payı %15'in altındaydı (Pamuk, 2005: 114). Düyun-u Umumiye resmen 1928'de feshedilmiş, 1854-1914 dönemindeki Osmanlı borçlarının son ödemesi, 1954 yılında, borçlanma sürecinin başlamasından tam yüzyıl sonra, Türkiye Cumhuriyeti tarafından yapılmıştır (Kıray, 1993: 12).

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla doğrudan yabancı yatırımlarda da artış olmuş, böylece Avrupa sanayi sermayesi de Osmanlı Devleti'nden elde ettiği büyük ayrıcalıklarla imparatorluğa girmiştir. Yabancı sermaye yatırımlarının üçte ikisine yakın bir bölümü demiryolu sektörüne yapılmıştır. Bunun dışında, bankacılık ve sigorta, ticaret ve sanayi sektörleri ile su ve gaz şirketleri gibi belediye hizmetleri Avrupalı sermayedarların ilgi gösterdiği alanlar olmuştur. Tarım, sanayi, madencilik gibi doğrudan üretim alanlarına yapılan yatırımların düşüklüğü, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı sermayenin doğrudan üretim alanlarında değil, dış borçlara ve dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımlarına yöneldiği görülmektedir (Pamuk, 1997: 193). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeler bazındaki dağılımına bakıldığında Fransız, Alman ve İngiliz yatırımcıların hakimiyeti görülmektedir. Fransız yatırımların,

¹⁰ Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurduğu denetim sayesinde, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmalarında ödediği faiz oranı kısa bir süre sonra %4-5 düzeyine inmiştir. 1875 öncesindeki borçlanma sırasında ise Osmanlı Devleti dünya fiyatlarının sabit olduğu bir dönemde %10 ila %12 arasında faiz ödemiştir (Pamuk, 2000: 233).

İstanbul ve Anadolu'daki yatırımları, 1881'de 85 milyon frank gibi nispeten düşük bir düzeyde iken, 1895'te 292 milyon franka, 1909'da ise 511 milyon franka ulaşarak 30 yıldan kısa bir süre içinde altı kat artmıştır. 1895-1914 döneminde Alman yatırımları 138 milyondan 282 milyon sterline çıkarak, bu yatırımların toplam içindeki payı %25'e yükselmiştir (Quataert, 1987: 19). 19. yüzyılın başında yabancı yatırım fonlarının önemli bir kaynağını oluşturan İngiltere'nin, 1914 yılında Osmanlı ekonomisindeki toplam yabancı yatırımlar içindeki payı sadece %16'dır (Açba, 1995: 100).

6. Osmanlı'da Sermaye Piyasalarının Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda menkul kıymet alım-satımı işlemleri, Tanzimat döneminden sonra, Hükümetin çıkardığı ilk borçlanma araçlarının ve yabancı menkul kıymetlerin alım satımı ile başlamıştır. Ancak, 1854 Kırım Savaşı ile başlayan Osmanlı dış borçları nedeniyle Osmanlı'da bir menkul değerler borsasının kurulması hem kolaylaşmış hem de hızlanmıştır. "Mübayaacı", "dellal" gibi isimlerle anılan ve çoğunlukla Müslüman olmayan kişilerden oluşan birkaç yüz kişilik bir topluluk, Galata'da, menkul kıymet alım satım işleriyle uğraşmaya başlamışlardır (Kotar, 1971: 45). Yasal bir düzenleme olmadığı için, yapılan işlemleri bir kayıt ve düzen altına almak amacıyla, 1864 tarihinde, borsacılar aralarında toplanarak bir dernek kurmuşlardır (Sermaye Piyasası ve Borsa Temel Bilgiler Kılavuzu, 2001: 4). Söz konusu derneğin ihtiyacı karşılamaktan uzak oluşu ve alacaklı yabancı devletlerin de teşviki sonucu, 1866 yılında çıkarılan bir kararname ile İstanbul'da ilk resmi borsa olan "Dersaadet Tahvilat Borsası" kurulmuştur. 1906 yılında çıkarılan bir nizamname ile borsanın adı "Esham ve Tahvilat Borsası" olarak değiştirilmiştir (Ceylan vd., 2004: 63). İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar (1908) bu borsaya sadece, İstanbul, Selanik ve Beyrut'ta kurulmuş bulunan yabancı şirketlerin çıkarmış oldukları menkul kıymetler kayıtlı iken, II. Meşrutiyet'ten itibaren yerli şirketlerin menkul kıymetleri de borsaya kote edilmeye başlanmıştır. Bu borsa, Cumhuriyetin ilanına kadar faaliyetini sürdürmüştür.

Osmanlı finans piyasalarının Avrupa finans piyasaları ile bü-

tünleşmesinde telgrafın¹¹ da önemli bir yeri olmuştur. Haberleşme-
deki bu gelişme, İngiliz ve Fransız tüccarlarının işine yaradığı kadar,
özellikle ikinci dış krediden sonra finans kapitalinin işine de yaramış-
tır. Böylece, Galata Borsası, Paris ve Londra Borsaları ile bütünleş-
miş ve spekülâtif faaliyetler nedeniyle yatırımcıların karları daha da
artmıştır (Kazgan, 1995: 136).

Sonuç

19. yüzyılda yaşanan olayların temelinde, aslında, 16. yüzyıl
sonu ile 17. yüzyıl başında ortaya çıkan değişimler yatmaktadır. Bu
dönemde; ticaret yollarının Afrika'yı dolanan yeni bir yola kayması
sonucunda Osmanlı İmparatorluğu, Doğu ile Avrupa arasındaki
transit geçiş rolünü ve transit ticaretten sağladığı gelirleri kaybetme-
ye başlamıştır. 16. yüzyıl sonlarından itibaren Batı ürünlerinin ithala-
tı artmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, tarım ürünleri
ve hammadde ihraç edip mamul mal ithal etmesi, bir taraftan dış
ticaret dengesini ve diğer taraftan da bazı sektörleri olumsuz etkile-
meye başlamıştır. Batı ürünleri ithalatının artması, özellikle, yünlü ve
ipekli dokuma sanayilerini, madenciligi ve yerel zanaatları olumsuz
yönde etkilemiştir. Kapitülasyonlar ve özellikle İngiltere ile imzala-
nan ve ardından öteki Avrupa ülkelerini de kapsayan 1838 Ticaret
Antlaşması, dünya ekonomisiyle bütünleşmeyi hızlandırmış ve Avru-
pa ticaret sermayesinin ekonomiye hakim olmaya başlayışının hu-
kuksal çerçevesini oluşturmuştur. Tımar sisteminin çözülmesi ve ver-
gi gelirlerinin toplanmasında iltizam yönteminin giderek daha yay-
gın kullanılması, varlıklı ve güçlü bir ayan hiyerarşisinin doğmasına
ve merkezi otoritenin zayıflamasına yol açmıştır. Merkezi otoritenin
üretim ve vergi toplama üzerindeki kontrolünün azalması ise, vergi
gelirlerinin azalmasına yol açmıştır. Ayrıca, askeri başarısızlıklar,
savaş giderleri ve genişletilmiş merkezi bir ordu, askeri harcamaları
arttırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, merkezi otoritesini güçlendir-

¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk telgraf hattı 1854 yılında Kırım Savaşı sırasında İstanbul ile Edirne arasında çekilmiş ve Ruscuk yolu ile Avusturya ile iletişim ağına bağlanmıştır. Telgraf ağı, giderek ülkenin tüm bölgelerine ulaşacak biçimde yaygınlaştırılmıştır. I. Dünya Savaşı'na kadar 50.000 km.'lik hat çekilmiştir (Belin, 1999: 491).

mek ve varlığını sürdürebilmek için askeri, siyasi ve vergi alanlarında reformlar yapmaya çalışmıştır. Bütün bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütçe açıklarını ve finansman ihtiyacını daha da arttırmıştır. Yabancılardan ekonomik yardım istemenin geleneklere aykırı ve onur kırıcı olarak kabul eden Osmanlı, fon ihtiyacını karşılamak için, öncelikle iç borçlanma yöntemlerine başvurmuş, ancak dış borç almadan sadece 1854 yılına kadar dayanabilmiştir. Osmanlı ilk dış borcunu 1854 yılında almıştır. Böylece, Avrupa ticaret sermayesinden sonra, İmparatorluğa Avrupa finans sermayesi de girmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal zenginlikleri ve coğrafi durumu değerlendirilecek olunursa, alınan iç ve dış borçlar bakımından o devirdeki sanayileşmiş güçlü Avrupa ülkelerinin iç ve dış borçları yanında çok önemsiz kaldığı görülür. Fakat, alınan borçların, yatırım yapmak ve ekonominin üretim kapasitesini arttırmak yerine, genel olarak, silah ve askeri donanım ithal edilmesinde, eski borçların ödenmesinde ve iç borçların dış borçlara dönüştürülmesinde kullanılması nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu, borçlarını ödeyemez bir noktaya gelmiş ve 1875 yılında moratoryum ilan etmiştir. Osmanlı'nın Batı finans piyasalarına olan borçlarını ödemesini garanti almak amacıyla 1881 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi adı altında bir kurum oluşturulmuş ve bazı vergi kaynaklarının denetimi bu kuruluşa verilmiştir. Düyun-u Umumiye'nin kurulmasından sonra yabancı doğrudan yatırımlarda artış olmuş, böylece Avrupa sanayi sermayesi de Osmanlı Devleti'nden elde ettiği büyük ayrıcalıklarla imparatorluğa girmiş ve Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomisiyle bütünleşmesi artmıştır. Avrupa ülkeleriyle olan dış ticaretin artması, Osmanlı'nın finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla Avrupa finans piyasalarına başvurması, Avrupalı girişimcilerin imparatorluk içindeki doğrudan yatırımlarının artması, Osmanlı İmparatorluğu'nun finansal açıdan da Avrupa'yla entegrasyon sürecini hızlandırmış ve Osmanlı'da bankacılığın ve sermaye piyasalarının gelişmesini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Active Araştırma Merkezi. 2001. Osmanlı'da bankacılığın tarihsel gelişimi-8: Ottoman Bank'ın kuruluşu. *Active Bankacılık ve Finans Dergisi* 3(18): 90- 99.
- Açba, S. 1995. Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Yayınları.
- Akgüç, Ö. 1987. 100 Soruda Türkiye'de Bankacılık. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Al, H. 1998. Türkiye'de bankacılığın tarihsel gelişimi-1: Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde bankacılık faaliyetleri. *Active Bankacılık ve Finans Dergisi* Haziran-Temmuz, http://www.makalem.com/Search/ArticleDetails.asp?nARTICLE_id=2463 (18.12.2007).
- Aslan, S. ve A. Yılmaz. 2001. Tanzimat döneminde Osmanlı bürokratik yapı ve düşüncesinin değişimi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 2(1): 287-297.
- Autheman, A. 2002. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası: Bank-ı Osmani-i Şahane (Çev. A. Berktaş). İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Bayraktar, K. 2002. Osmanlı Bankası'nın kuruluşu. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(2): 71-87.
- Belin, M. 1999. Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Tarihi (Çev. O. Ceylan). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Ceylan, A. ve T. Korkmaz. 2004. Sermaye Piyasası ve Menkul Değer Analizi. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Eldem, E. 1997. 135 Yıllık Hazine: Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler, İstanbul: Osmanlı Bankası A.Ş. Yayınları.
- Frangakis-Syrett, E. 1997. The role of European banks in the Ottoman Empire in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. *Banking, Trade and Industry: Europe, America and Asia From the Thirteenth to the Twentieth Century* (Ed.: Alice Teichova, Ginette Kugan-Van hentenryk ve Dieter Ziegler). Cambridge: Cambridge University Press.
- İnalçık, H. 2000. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300 – 1600. Cilt:1, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Karabıyık, L. 2001. Türkiye'de Finans Tarihi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayınları.
- Kasaba, R. 1988. *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*. Albany: State University of New York.

- Kazgan, H. 1995. Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kıray, E. 1993. Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Kiyotaki, K. 2005. Ottoman State finance: A study of fiscal deficits and internal debt in 1859-63. Working Paper No. 90/05, Department of Economic History London School of Economics.
- Kotar, E. 1971. Menkul Kıymet Borsalarında Borsa Emirleri ve Muhasebeleştirilmesi. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Öner, E. 2001. Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare. Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları.
- Özcan, R. 2005. Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılda yapılan sikke tashihleri. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (17): 237-266.
- Pamuk, Ş. 1997. 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. 2000. Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. 2005. The Ottoman economy in world war I. The Economics of World War I, (Ed.: Stephen Broadberry ve Mark Harrison), Cambridge: Cambridge University Press.
- Pamuk, Ş. 2006. The evolution of institutions of state finance in the Ottoman Empire: 1500-1800. XIV International Economic History Congress, 21-25 August, Helsinki.
- Quataert, D. 1987. Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayımları ve Direniş (1881-1908) (Çev. S. Tekay). Ankara: Yurt Yayınları.
- Sermaye Piyasası ve Borsa Temel Bilgiler Kılavuzu. 2001. İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayınları.
- Tabakoğlu, A. 1985. Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Takan, M. 2001. Bankacılık: Teori, Uygulama ve Yönetim. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Urgancı, H. 1982. Para ve Banka. Adana: Önder Matbaası.
- Yılmaz, B. E. 2002. Osmanlı İmparatorluğu'nu dış borçlanmaya iten nedenler ve ilk dış borç. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* (4): 186-198.